

ԳԱՆՁԱԿԻ ԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀՈԳԵԿՈՐ ԹԵՄԵՐԸ  
XIX դարի սկզբին

Մինչ XIX դարի սկիզբը հայաշատ Գանձակ քաղաքը և նրան հարակից տարածքները գտնվել են Հայ Առաքելական եկեղեցու չորս ճյուղերից մեկի՝ VI դարում ձևավորված Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսության կազմում։ IX-XII դարերում Գանձակը այս կաթողիկոսության աթոռանիստն էր<sup>1</sup>։ Բացառություն կարելի է համարել Թահմասպ Ա-ի (1524-1576) հրովարտակով Գանձակի անցումը էջմիածնին։ XVI դարում վերոհիշյալ հրովարտակով էջմիածնի վերահսկողության տակ են դրվում Լոռու, Գյոքչա-դանգիզի, Ղափանաթի, Խոյի, Սալմաստի, Աղստևի, Ջակամի, Գյանջայի և Բարդայի հոգևոր թեմերը։<sup>2</sup> Այս հրովարտակին անդրադարձել է նաև Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Սիմեոն Երևանցին (1763-1780)։ Նա շեշտում է, որ այս հրովարտակը կարևոր նշանակություն է ունեցել էջմիածնի իրավունքների և ազդեցության ամրապնդման գործում։ Սիմեոն կաթողիկոսը նշում է, որ մինչ այդ Աղվանից կաթողիկոսները յուրացրել էին Լոռու, Գեղարքունիքի, Կապանի, Աղստևի թեմերը և միայն այս հրովարտակի հրապարակումից հետո են դրանք հետ վերադարձվել<sup>3</sup>, բայց էջմիածինը չի բավարարվել նախկինում իրեն պատկանած թեմերի վերադարձումով և Աղվանից կաթողիկոսությունից խլել է մշտապես նրա կազմում եղած Գանձակի, Պարտավի և Ջակամի (գավառ Կուրի աջակողմյան վտակ Ջակամի հովտում, Ուտիքի նահանգ) թեմերը։ Աղբյուրներում հիշատակվող Գանձակը մեկ առանձին հոգևոր թեմ չէր, այլ Գանձակի խանության տարածքն էր, ուր մի շարք առաջնորդական թեմեր գոյություն ունեին։ Երևանի Մատենադարանում պահվող վավերագրերից տեղեկանում ենք, որ Գանձակի խանության տարածքը բաժանված էր Գանձակ քաղաքի, Գետաբակի, Գետաշենի, Խորանաշատի, Թարգմանչաց, Ամենափրկիչ վանքերի թեմերի միջև, որոնց առաջնորդները արքեպիսկոպոսական աստիճան ունեին<sup>4</sup>։

<sup>1</sup> Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դդ., էջ 65; Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, Երևան, 1961, էջ 243։

<sup>2</sup> Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հրովարտակներ, կազմեց Հ. Փափազյան, պրակ Ա, Երևան, 1956, վավ. 13, էջ 59։

<sup>3</sup> Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, Ջամբո, գիրք, որ կոչի յիշատակարան, (այսուհետև Ջամբո), Վաղարշապատ, 1873, էջ 20, 78, 210։

<sup>4</sup> Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 257, վավ. 250; թղթ. 240, վավ. 3։

XIX դարի սկզբում Հարավային Կովկասում ռուսական իշխանության հաստատումը վճռական նշանակություն ունեցավ Գանձակի խանության տարածքում գտնվող թեմերը Աղվանից կաթողիկոսությունից անջատելու և Էջմիածնի վերահսկողության տակ դնելու գործում: Ռուսաստանը շահագրգռված էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության դիրքի և ազդեցության ամրապնդման մեջ, քանի որ ծրագրում էր օգտագործել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության ազդեցությունը Իրանում և Օսմանյան կայսրությունում բնակվող հայության վրա և ներազդել այդ պետությունների վարած քաղաքականության վրա:

Ահա այդ պատճառով 1804 թ. (Գանձակի գրավումից հետո) Կովկասի կառավարչապետ Պավել Ցիցիանովը Գանձակի խանության տարածքում գտնվող թեմերը հանձնեց Թիֆլիս քաղաքի հոգևոր առաջնորդ Հովհաննես Գեղարդակրին:

Հովհաննես Գեղարդակիրը, լինելով Էջմիածնի կաթողիկոսության արքեպիսկոպոս ու իրեն հռչակելով Գանձակի առաջնորդ, անջատում էր այդ թեմերը Աղվանից կաթողիկոսությունից: Այդ պատճառով անխուսափելի էր այս թեմերի համար նրա և Ամարասուն նստող Աղվանից Իսրայել Ջրաբերդցի կաթողիկոսի շահերի բախումը:

Ռուսների կողմից Գանձակը գրավելուց և Ջավադ խանի զոհվելուց հետո Իսրայել կաթողիկոսը փորձել էր վերահաստատել Գանձակի թեմի նկատմամբ իր իշխանությունը և այդ նպատակով բազմիցս խնդրագրերով դիմել էր Ցիցիանովին<sup>5</sup>:

1805 թ. մայիսի 14-ին Գանձակի և Ղարաբաղի սահման հանդիսացող Քյուրակչայ գետի ափին Ռուսաստանին Ղարաբաղի խանության միացման պայմանագրի կնքման արարողություններին ներկա էին Հովհաննես Գեղարդակիր արքեպիսկոպոսը և Իսրայել կաթողիկոսը: Վերջինս Գանձակի խանության թեմերի նկատմամբ իր իշխանությունը վերահաստատելու համար դիմել էր Իբրահիմ խանի միջնորդությամբ, որը Քուրակչայի հանդիպման ժամանակ Գանձակի խանության թեմերը Իսրայելին հանձնելու խնդրանքով դիմեց Ցիցիանովին<sup>6</sup>: Սակայն Ցիցիանովը կտրուկ մերժեց Իբրահիմի միջնորդությունը<sup>7</sup>:

Ցիցիանովը, մերժելով Գանձակի թեմը հանձնել Իսրայել կաթողիկոսին, դեռևս ռուսական իշխանության տակ չգտնվող և անկախ խանություններ համարվող Շամախու, Շաքիի, Բաքվի և Ղերբենտի հայերին ուղղված հրովար-

<sup>5</sup> Դիվան հայոց պատմության, կազմեց Գիստ Աղանեսանց (այսուհետև Դիվան), Գիրք Ե, Թիֆլիս, 1902, Գլուխ 64Բ, էջ 447-450:

<sup>6</sup> Նույն տեղում:

<sup>7</sup> Նույն տեղում:

տակում «ողորմածաբար» կարգադրում էր հնազանդվել Իսրայելին և եկեղեցական հասույթները նրան հանձնել: Սակայն այս հրովարտական չէր նշվում ոչ Իսրայելի անունը, ոչ նրա կաթողիկոսական տիտղոսը, այլ միայն ասվում էր «որ մինչև այժմ հնազանդվել եք և հաստատված կանոնների ու օրենքների համաձայն հոգևոր տուրքերը հանձնել եք Աղվանքի լուսավորիչ Գրիգորիսի եկեղեցուն և նրա ազնվագույն կաթողիկոսին, այնպես էլ այժմ պետք է տուրքերը հանձնեք, ծառայեք, ինչպես նաև հպատակվեք վերոհիշյալ եկեղեցուն»: Այսպիսի ձևակերպումից բացի Ցիցիանովը մի կարևոր վերապահում էր անում հայտարարելով, որ սույն հրովարտակը ուժը կորցրած պետք է համարվի Դանիել կաթողիկոսի՝ Էջմիածնում հաստատվելուց հետո, որից էլ կախված է լինելու ինչպես այդ թեմերի, այնպես էլ տեղի հոգևորականների ծակատագիրը<sup>8</sup>:

Փաստորեն ռուսական իշխանությունները, հանձին Ցիցիանովի, չէին ճանաչում Աղվանից կաթողիկոսության և նրա կաթողիկոսի՝ Էջմիածնից անկախ կարգավիճակը: Հենց այդ էր հրճվանքով շեշտում Հովհաննես Գեղարդակիրը 1805 թ. մայիսի 30-ին Մինաս Լազարյանին գրած նամակում<sup>9</sup>:

Իսրայել կաթողիկոսը 1806թ. փետրվարին Բաքվում Ցիցիանովի սպանությունից հետո փորձեց վերականգնել Գանձակի թեմերում իր իշխանությունը: Սակայն նրան հուսախաբություն էր սպասում, քանի որ Ցիցիանովը Հարավային Կովկասում ռուսական քաղաքականության իրականացնողն էր, իսկ նրա սպանությամբ այդ քաղաքականությունը չփոխվեց: Իսրայելը մտադիր էր մեկնել Պետերբուրգ և այս թեմերի նկատմամբ իր իշխանությունը հաստատող ցարական հրովարտակ ստանալ: Սակայն նրա ծրագրերը միայն Գանձակի խանության թեմերին տիրելով չէին սահմանափակվում: Իսրայելը ձգտում էր նաև Աղվանից կաթողիկոսությանը վերադարձնել Սիմեոն Երևանցու օրոք Էջմիածնին անցած Աստրախանի հայերի առաջնորդությունը:

1806 թ. հուլիսի 10-ին Մինաս Լազարյանին հասցեագրված նամակում Հովհաննես Գեղարդակիրը գրում էր, որ Իսրայելը հայտարարել է. «Ո՞վ է Յովհաննես և ո՞վ է Եփրեմն, որք զվիճակս իմ առեալ են ձեռացս, գնալոց են մինչև ի Յաշտարխան և զայն ևս առնուլ»<sup>10</sup>:

Տեղեկանալով, որ Կովկասի նոր կառավարչապետ Գուղովիչը գտնվում է Դյուսիսային Կովկասի Գիորգիևսկ ամրոցում, Իսրայել կաթողիկոսը 1806 թ. օգոստոսի 19-ին մի խնդրագիր ուղարկեց նրան, որի վերջում ասվում էր. «Ձերդ

<sup>8</sup> Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (այսուհետև Акты), Тифлис, 1868, т. II, док. 532, с. 272

<sup>9</sup> Դիվան, Գիրք Ե, էջ 447-450:

<sup>10</sup> Նույն տեղում, էջ 488-491:

պայծառափայլության արդարադատության նկատմամբ հույս ունենալով, խոնարհաբար խնդրում են պաշտպանության տակ առնել արդարադատությունը, ում անհրաժեշտ է հրահանգել, որպեսզի ինձ թույլ տրվի նախկինի պես կառավարել իմ վիճակի այն մասը, որի հայ ժողովուրդը բնակվում է ելիզավետապոլի օկրուգում, ինչպես նաև թույլ տալ կառավարել իմ հրամանի տակ գտնվող մյուս երկրները»<sup>11</sup>:

Ինչպես երևում է խնդրագրի վերջին նախադասությունից, ռուսական իշխանությունները ոչ միայն թույլ չէին տալիս Իսրայելին իր հոգևոր իշխանությունը հաստատել Գանձակի խանության թեմերում, այլև, չմայած Ցիցիանովի տված հրովարտակին, Իսրայելի առջև արգելքներ էին հարուցում Շիրվանի թեմում:

Տեղեկանալով Իսրայելի Գուղովիչին ուղղված այս խնդրագրի մասին՝ Մինաս Լազարյանը սեպտեմբերի 17-ի նամակով խնդրում է Գուղովիչին՝ մերժել Գանձակի թեմերի նկատմամբ Իսրայելի նկրտումները և այդ հարցում աջակցել Վրաստանի հայոց առաջնորդ Յովհաննես արքեպիսկոպոս Գեղարդակրին<sup>12</sup>:

Գուղովիչն անպատասխան է թողնում Իսրայելի այս դիմումը: Իսրայելը նորից է դիմում Գուղովիչին խնդրելով իրեն Ռուսաստան մեկնելու թույլտվություն տալ՝ նպատակ ունենալով Գանձակի խանության թեմերը ետ ստանալու համար խնդրագիր ներկայացնել անմիջապես Ալեքսանդր Ա կայսերը:

Գուղովիչը 1806 թ. նոյեմբերի 16-ի իր պատասխանում մերժում է Իսրայելի Ռուսաստան մեկնելու խնդրանքը<sup>13</sup>: Գուղովիչն այս նամակում օգտագործում է *преосвященство* դիմելաձևը. այսպես դիմում էին եպիսկոպոսներին, իսկ պատրիարքին կամ կաթողիկոսին դիմելիս օգտագործում էին *святейшество* դիմելաձևը: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ Գուղովիչը Իսրայելին կաթողիկոս չէր ճանաչում<sup>14</sup>:

Այսպիսի պատասխան ստանալով՝ Իսրայել կաթողիկոսը ստիպված է լինում Ռուսաստան ուղարկել Ալեքսանդր Ա-ի անունով խնդրագիրը միայն, ապա ժամանում է Թիֆլիս: Նա 1806 թ. նոյեմբերի 24-ին Գուղովիչին նոր դիմում է հասցեագրում՝ պահանջելով մինչև կայսերն ուղղված իր խնդրագրի պատասխանի ստացվելը թույլ տալ հաստատվել Գանձակում<sup>15</sup>: Գուղովիչը բավարարում է այդ պահանջը:

<sup>11</sup> Акты, т. III, Тифлис, 1869, док. 149, с. 79-90.

<sup>12</sup> Присоединение Восточной Армении к России, Ереван, т. I, док. 309, с. 376.

<sup>13</sup> Նույն տեղում, վավ. 323, էջ. 388.

<sup>14</sup> Նույն տեղում:

<sup>15</sup> Նույն տեղում, էջ. 390-391.

Հաստատվելով Գանձակում՝ Իսրայելը սկսում է հոգևոր տուրքեր հավաքել։ Այդ մասին տեղեկանալով՝ Հովհաննես Գեղարդակիրը գանգատվում է Գուղովիչին, որի կարգադրությամբ էլ հավաքած գումարը Իսրայելից ետ վերցնելու նպատակով 1807թ. նոյեմբերին Գանձակ է մեկնում Մինաս Եպիսկոպոսը։ Այս առիթով Գանձակում խռովություն ծագեց։ Եկեղեցու զանգերի ազդանշանով հավաքվում է 500 հոգուց բաղկացած մի բազմություն, որը ծեծում և քարկոծում է Մինաս Եպիսկոպոսին<sup>16</sup>։

Գուղովիչը, ինչպես և ենթադրում էր Իսրայելը, խիստ արձագանքեց և 1807թ. նոյեմբերի 11-ի հրամանագրով կարգադրեց զեներալ Նեբոլսինին գտնել և պատժել մեղավորներին, իսկ Իսրայել կաթողիկոսին ռուս սպայի հսկողության տակ ուղարկել Ղարաբաղ<sup>17</sup>։

Այսպիսով Գանձակի թեմի համար պայքարում Իսրայելը պարտություն կրեց և արտաքսվեց Ղարաբաղ, որտեղ էլ հաջորդ՝ 1808 թ. հուլիսի 3-ին վախճանվեց<sup>18</sup>։

---

<sup>16</sup> Акты, т. III, док. 151.

<sup>17</sup> Նույն տեղում։

<sup>18</sup> Դիվան հայ վիմագրության, պրակ V, Արցախ, Կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1982, արձանագրություն 581, էջ 168։